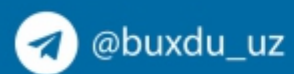
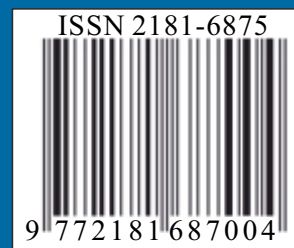

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

3/2023

3/2023

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 3

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvoohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor (Andijon davlat Pedagogika instituti rektori)

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori (O'zR FA tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi)

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoir Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Norqulov J.F., Azimov R.B., Amirov A.A.	G'ildirak tishlariga ta'sir qiladigan eguvchi kuchlanishni tish yuzasi qattiqligiga bog'liqligini o'rganish va takomillashtirish	3
Tukhtaev B.J., Kanokova Sh.Z., Xudoyberdiyeva Sh.A., Olimov X.K.	Анализ средних поперечных импульсов частиц при столкновении Au+Au и Pb+Pb в сфере энергии $(s_{nn})^{1/2}=62-5020$ GeV	8
Masharipov S. I.	Hardy Littlewood Polya relation for nonlinear reflections	12
Umarov S.H., Hasanov N.Z., Hallokov F.K., Narzullaeva Z.M.	Effect of pressure and thermal expansion on the optical absorption edge and the deformation potential model in TLGAS ₂	16
Xayitova X.G'.	Ikkinchi tartibli matritsaviy model operatorning ba'zi spektral xossalari	23
Aliyeva T.A.	Features of the natural growth development of urban population in Nakhchivan economic region	29
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Asadov T.H.	O'zbek tilidagi murakkab tarkibli ayrim affikslarning tabiati xususida (ravishga nisbat beriladigan affikslar misolida)	37
Azimov I.M.	Miyon Buzrukning adabiy til, istiloh masalalariga munosabati	42
Bozorova R.Sh.	Nemis tilida gidronimlarning kelib chiqish tarixi	48
Davlatova M.H.	Ikkilamchi predikat bilan ifodalanadigan rezultativ tuzilmalar turlari xususida	55
Fayzullayev O.M., Ergasheva G.R.	Lingvomadaniyatshunoslikning fan sifatida shakllanishi, rivojlanish bosqichi va sohani o'rganishga doir yondashuvlar	60
Shirinova M.Sh., Rzayeva Ch.V.	Kinofilmlar tilida evfemizmlarning tutgan o'rni va ahamiyati	64
Хидирова Г.Х.	Замонавий терминологияда терминнинг объектив таърифи, тавсифи ва чегарасини ажратиш муаммолари	69
Hamroyeva N.N.	Shaxslararo muloqot jarayonida dialogik diskursning o'rni va kommunikativ strategiyalar	76
Ismoilova D.R.	Language crimes in English language	81
Narzullayeva F.O.	Tilning nominativ va ekspressiv funksiyalarining o'rganilishi	85
Rabieva M.G'.	Olamning kontseptual manzarasi kognitiv tajribaning muhim komponenti sifatida	90
Rasulov Z.I., Sharopov Sh.Sh.	Kooperatsiya tamoyilining pragmalingvistikadagi o'rni	94
Uzakova L.A.	O'zbek va ingliz tillarida to'y bilan bog'liq leksik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi: ingliz to'y marosimlarini o'rganish	99
Xolova Sh.D.	"Avoir" fe'li ishtirokidagi inson his-tuyg'ularini ifoda etuvchi frazemalar tarjimasining o'ziga xosliklari	103
Xudoyev S.S.	O'zbek va nemis topishmoqlarida metaforik birliklarning antropotsentrik tadqiqi	108
Xusainova Z.Y.	Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP)da stemming jarayoni tavsifi	113
Yusupova D.Y.	Euphemistic findings of the poet Halima Khudoiberdiyeva	120

Одилова Г.К.	Болалар адабиётда глуттоник дискурс таржимасида услуб ва маъно адекватлиги	126
Жумаев А.А.	Ўзбек ва немис бадий матнларида орнитопэтонимларнинг маъно оттенкалари	132
Murtazoyev O.N.	Intertekstuallikning tilshunoslikda qoʻllanilishi	136
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Oʻrayeva D.S., Adizova O.I.	Folklore in the context of modern culture	140
Eshonqulova G.T.	Badiiy asarda maʼnoni implisit ifodalashning kommunikativ strategiyalari	149
Курбанов С.С.	“Ўткан кунлар” романида оқил оталар образи талқини	154
Muxammadova M.M.	"Koʻhkan" taxallusi bilan sheʼrlar yozgan Shayboniy hukmdor talqini	158
Ganieva O.Kh., Rajabova Z.T.	The concept of the motif of loneliness in 20th century American literature	163
Sultonova D.S.	Ingliz adabiyotida kriminal mavzudagi prozaik asarlar taraqqiyoti	167
Umarov U.A.	Characteristic features of hero archetype in the example of Harry Potter	171
Umurova N.R.	“Iqromoma” va islom falsafasi	176
Urmonova N.M.	The deontology of translation and interpretation	181
Babayev O.A.	Jaloliddin Rumiy asarlarining arab tiliga qilingan tarjimalarda gʻarb tarjimalari taʼsiri	186
Бахронова М.А.	Бадий адабиётда касалликлар рамзи	191
Бокарева М.А.	Пути развития русского реализма рубежа хх-ххі веков: от соцреализма до экзистенционального постреализма	196
Жамилова Б.С.	Ўзбек ва турк болалар адабиётдаги муштарак туйғулар	203
Nuritdinova Sh.S.	Hamza Imonberdiyev sheʼriyatida ramziylik va erk motivi ifodasi	210
Ражабова Р.З., Ражабова Г.З.	Эртак жанри стилизациясининг асослари ва тараққиёт хусусиятлари	215
Usmonova Z.H.	Rey Bredberining “Marsga hujum” (“Марсианские хроники”) asarida tarjima xususiyatlari va tarjimon uslubi	221
Sadigova N.E.	Romanticism of Byron and his work “Cain”	227
MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Maqsudova N.U.	Ziyovuddin Haziniy sheʼrlarining manbalari	233
“NAVOIY GULSHANI”		
Ражабова М.Б.	Риёву ужбу ҳасад дафъин эт ...	237
PEDAGOGIKA *** ПЕДАГОГИКА *** PEDAGOGICS		
Bahronova B.B.	Abdurauf Fitratning axloqiy-tarbiyaviy qarashlari	240
TARIX *** ИСТОРИЯ *** HISTORY		
Muminov D.A.	Samarqandga evakuatsiya qilingan sanoat korxonolari va ularning faoliyati	244
Raxmatulloyev M.X.	Mustaqillik yillarida Oʻzbekistonda ommaviy axborot vositalarining tarixi va rivojlanish bosqichlari	249
Xakimov J.N.	Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasining savdo-sotiq munosabatlarining yoʻlga qoʻyilishi	253

ЭРТАК ЖАНРИ СТИЛИЗАЦИЯСИНИНГ АСОСЛАРИ ВА ТАРАҚҚИЁТ ХУСУСИЯТЛАРИ

*Ражабова Раъно Зариповна,
БухДУ Филология факультети
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси (PhD)*

r.z.rajabova@buxdu.uz

*Ражабова Гўзал Зарифовна,
Бухоро психология ва хорижий тиллар институти
магистранти
g.z.rajabova@buxdu.uz*

Аннотация: Мақолада адабий эртақлар халқ эртақлари билан генетик алоқадорликда шаклланганлиги, ёзма адабиётга тегишли мустақил бадиий шакл ҳисобланиши у ўзига хос поэтик тараққиётни кечириб, болалар адабиётининг асосий ва сермахсул жанрларидан бирига айланганлиги тўғрисида фикрлар билдирилган.

Калим сўзлар: халқ оғзаки ижоди, эртақ, адреслилик, мифологик образлар, табиат.

Аннотация: В статье высказано мнение о том, что литературные сказки сформировались в генетической связи с народными сказками, считаются самостоятельной художественной формой, относящейся к письменной литературе, претерпели собственное поэтическое развитие и стали одним из основных и плодотворных жанров детской литературы.

Ключевые слова: фольклор, сказка, обращение, мифологические образы, природа.

Annotation: The article expresses the opinion that literary fairy tales were formed in a genetic connection with folk tales, are considered an independent art form related to written literature, have undergone their own poetic development and have become one of the main and fruitful genres of children's literature.

Key words: folklore, fairy tale, conversion, mythological images, nature.

Кириш. Болалар адабиётида кўпроқ халқ оғзаки бадиий ижодининг энг қадимий, кенг тарқалган, оммавий ва анъанавий, ҳажман йирик, каттаю кичикка барабар қизиқарли бўлган эртақ жанри намуналари стилизация қилинган кузатилади. Бунга эртақларнинг тасвирий воситаларга бойлиги, тилининг содда ва равланганлиги, эртақ қаҳрамонларининг ниҳоятда жонли, реал ва типик равишда акс эттирилиши асос яратди.

Кўпчилик қадимий эртақлар табиат кучларини жонлантириб ифодалаш натижасида келиб чиққан. Бундай эртақларда хаёлий уйдирма, мўъжизали ва ғайритабиий воқеалар тасвири муҳим ўрин тутди. Уларда ҳайвон ва паррандалар, қушлар ва турли хашаротлар одамларга ўхшаб гапиради, ҳаракатланади. Айнан шундай эртақлар болаларни жуда-жуда мафтун этади. Шуни инобатга олиб, ёзма ижодда ҳам болалар учун эртақлар яратиш ўзига хос анъана тусини олган.

Асосий қисм. Эртақлар кўпинча узун ҳажмли бўлса-да, уларнинг қизиқарли сюжети болаларни асло зериктирмайди. Уларни болалар зўр ҳавас билан тинглайдилар, ўқийдилар, маҳорат билан айтиш кўникмасини ўзлаштириб борадилар. Баъзида ҳатто мазмунини инсценировка қилишга интиладилар. Чунки эртақларни инсценировка қилиш унинг мазмуни ва ғоясини чуқур англашга, ҳар бир персонажга хос услубда сўзлашни ўрганишга ёрдам беради, болалар нутқини ўстиради, луғат бойлигини оширади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, болалар китобхонлигида адреслилик деган тушунча бор. Яъни 2 ёшдан 16-17 ёшгача бўлган болалар олами мактабгача тарбия ёшидаги, кичик мактаб ёшидаги болалар ҳамда ўсмирлар китобхонлиги тарзида тафовутланиб, уларга бағишланган асарлар ҳам фарқли хусусиятларга эга бўлади. Шу жиҳатдан қаралса, эртақлар стилизацияси ва интерпретациясида ёзувчининг маҳорати айни муддао.

Бинобарин, ўзбек адабиётида адабий эртақчилик шаклланиши учун иккита омил катта таъсир кўрсатди:

Биринчи омил – ҳар қандай турдаги адабий эртақчилик шаклланишига халқ эртақлари ғоявий-композицион жиҳатдан асосий манба вазифасини ўтади. Шоир-ёзувчилар халқ эртақларининг композицион қурилиши, ғоявий мазмуни, яъни сюжети, образлар ва мотивлар тизими, бадиий ифода услуби, тасвир ва талқин тамойилларидан фойдаланиб, шеърий, насрий ва драматик эртақлар яратдилар.

Иккинчи омил – жаҳон халқлари ёзма адабиётида эртақ яратиш бўйича орттирилган бой тажрибалар ҳам ўзбек шоир ва ёзувчиларининг бу борадаги ижодий фаолиятига катта таъсир кўрсатди. Халқ эртақларини болаларга мослаштириб қайта айтиш анъанаси жаҳон халқлари, хусусан, рус болалар адабиётида анчагина тажрибага эга эди. Ўзбек адиблари ва шоирлари рус ва жаҳон эртақчиларининг илғор тажрибаларини ўрганиш асосида нафақат ўзбек, балки бошқа халқлар эртақларини болаларга мослаштириб табдил қилишда, ўзлари ҳам янги замон руҳига мослаб эртақлар яратишда маълум натижаларга эришдилар.

Шу омиллар адабий таъсирида шаклланган Ҳамид Олимжон, Зафар Диёр, Адҳам Раҳмат, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин, Шукур Саъдулла, Турсунбой Ғойипов, Ёқубжон Шукуров, Сафо Очил, Азиз Абдураззоқ, Маҳкам Маҳмуд, Мурод Хидир, Рустам Обид, Турсунбой Адашбоев, Миразиз Аъзам, Маҳмуд Муродов, Ҳабиб Пўлатов, Худойберди Тўхтабоев, Анвар Обиджон, Қамбар Ўтаев, Сафар Барноев, Шойим Бўтаев, Ҳамза Имомбердиев, Дилшод Ражаб, Абдусаид Кўчимов, Қодиржон Носиров, Баҳром Акбаров каби ва бошқа ижодкорлар ўзларининг шеърий, насрий, драматик турдаги қатор адабий эртақлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойита олдилар. Улар фақат халқимиз бой фольклор материалларидан ижодий фойдаланиш билангина чекланиб қолмай, жаҳон, айниқса, қардош халқлар оғзаки ижодини ҳам кунт билан ижодий ўргандилар ва ундан илҳомландилар. Айниқса, бунда эртақ жанри имкониятларининг кенглиги яна кўл келди. Натижада ўзбек болалар поэзиясида, прозасида ва драматургиясида бевосита ва билвосита фольклор материаллари ва уларнинг ижобий таъсири негизида бир қанча эртақлар майдонга келди.

Бадиий адабиётда ёзма эртақлар уч хил турда яратилган. Улар бир-биридан ўзига хос белгилари билан фарқланиб туради. Жумладан:

1. Шеърий эртақлар. Ёзма адабиётда назм (шеър, лирика)да яратилган эртақлар поэма (достон) жанрининг тақомилига катта таъсир кўрсатди. Поэманинг бир кўринишини шеърий эртақлар ташкил этади. Уларда воқелик шеърий кўринишда, бармоқ вазнида, лирик қаҳрамон (ижодкор)нинг хис-ҳаяжони, руҳий кечинмалари орқали ифодаланиши, ранг-баранг қофияланиш тизими, баъзан радиф, турли банд қурилиши, кўплаб шеърий санъатлардан фойдаланиш асосида асар ғоявий мазмунининг очиб берилиши кузатилади. Бу жиҳатдан Ҳ.Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд», З.Диёрнинг «Юксак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса», «Бургут», «Янги эртақ», С.Жўранинг «Қалдирғоч», Қ.Муҳаммадийнинг «Кўнғизой ва сичқонбой», «Сандал ва печка», «Чивин ва уришқоқ шамол полвон ҳақида», «Доно бобо ва унинг 101 неварачеваралари», П.Мўминнинг «Кеча, бугун ва эрта ҳақида эртақ», «Тиш чўтка, парошок ва атирсовун эртаги», «Газ полвон эртаги», «Чўлнинг чўлга хати», С.Барноевнинг «Виждон», «Кўғирчоқлар подшоси», Т.Адашбоевнинг «Нур дарё», «Уч бўталоқ ва сирли қовоқ», М.Аъзамнинг «Чумолиой билан Ариойнинг саёҳати», «Эрк куши», С.С.Бухорийнинг «Оққуш», А.Обиджоннинг «Одил Бургутшоҳ» ва «Замбуруғ лақабли жосус ҳақида эртақ», Т.Қаҳҳорнинг «Кўзга кўринмас махлук», Ҳ.Имомбердиевнинг «Аждаҳо комида», Муҳаммаджон Раҳмоннинг «Момоқаймоқ», Нурали Қобулнинг «Одам, ойқортоғ ва дайди шамол ҳақида эртақ», Дилшод Ражабнинг «Т тўғрисида эртақ», «Ўғрининг қисмати», А.Кўчимовнинг «Сабоқ» каби достон (поэма) шаклидаги эртақлари эътиборлидир.

2. Насрий эртақлар. Хаёлий (фантастика) ёхуд ҳаётини уйдирма (муболаға)га асосланган бирор-бир воқеликни ҳикоя усулида баён этишга, ижодкор қарашлари доирасида тасвирлашга мўлжалланган. Унда воқеликни батафсил баён этиш, ижодкор муносабатини чуқурроқ ёритиш имконияти кенг. Т.Ғойипов эртақлари аксаран насрда яратилган. Адиб кўпинча ўз замони муаммоларини эртақ либосида ифодалашда алоҳида рағбат ва ғайрат кўрсатди. У бутун ижодий имкониятларини шу жанрда асарлар яратишга бағишлагани сабабли болаларнинг сеvimли эртақчи адиби сифатида танилди. Кўп йиллар ўқитувчи бўлиб ишлаган адиб болалар билан мулоқотлар жараёнида уларнинг кизиқишлари ва дунёқарашини атрофлича биларди. У дарс давомида болалар кизиқишларини фаоллаштириш йўллари изларкан, ўз кузатиш ва тажрибалари асносида воқеликнинг эртақнамо баёни болаларда катта кизиқиш уйғотишига, энг муҳими, бу самарали натижалар келтираётганига амин бўла борди. Бу ҳол уни бутун ижодий имкониятларини халқ эртақларини ўрганиш ва замон воқелигини эртақларга хос фабула қурилмаси ва ифодавий воситалари

орқали ифода этувчи насрий адабий эртақлар ёзишга чоғлади. Шу тариқа у эртақнавис адиб сифатида танилиб, бирин-кетин «Сехрли сўз», «Танбур» (1963) «Нотаниш бола», «Тўлинбой қиссаси» (1965), «Сехрли дарвоза» (1968), «Кўлсиз рассом» (1970), «Замон эртақлари» (1969), «Уч сехрли сўз», «Гулдаста» (1972) «Сирли қопқа» (1979), «Марсдан келган одам» (1984), «Олтин шохли кийик» (1988), «Ажойиб хазина» (1989) ва «Сехргарнинг хатоси» (1992) каби қатор эртақ тўпламларини эълон қилди. Айниқса, «Замон эртақлари» тўплами адибга катта шуҳрат келтирди, тўплам тожик, қозоқ ва рус тилларига ўғирилган ҳолда Душанбе, Олма-ота ва Москвада чоп этилди. 1989 йилда «В стране волшебников» номи остида унинг яна бир эртақлар тўплами рус тилида Тошкентда нашрдан чиқарилди. Ана шу далилларнинг ўзиёқ адибнинг эртақнавислик фаолияти ғоят самарали бўлганлигини кўрсатади.

Ўзбек болалар насрий эртақларининг бойиши ва тараққиётига муносиб ҳисса қўшган таниқли адиблардан яна бири Маҳмуд Муродовдир. У ўттизга яқин насрий эртақлар муаллифидир. Аслида ижодкор ҳам шеърӣ, ҳам насрий адабий эртақлар яратган. Адиб эртақлари мавзу йўналишига кўра бой бўлиб, кўпроқ замонавий руҳдаги воқеликлар талқинига бағишлаб яратилган. Ёзувчи эртақларида инсонпарварлик, ватанпарварлик, садоқатлилик, она Табиатга муҳаббат, касб-хунар эгаллашга интилиш ғояларини ёритишга интилади ва ўз эртақларини кўпинча халқ эртақларига хос образлар, хаёлий уйдирмага асосланган тасвир ифодаси, анъанавий эпик услубий бирликлар асосида шакллантиришга уринганлиги кузатилади.

3. Драматик эртақлар. Саҳнага мўлжаллаб яратилиши ва саҳнада ижро этилиши билан ажралиб туради. Уларда ҳар бир образ ўз характериға хос хислатларини нутқи, хатти-ҳаракати орқали очади. Эртақ-драмаларда воқелик диалог кўринишида, драматик тарзда баён этилади. Шукур Саъдулланинг мактабгача тарбия ёшидаги болаларға бағишланган «Ёрилтош», «Чол билан бўри», «Зубайда» каби эртақ-драмалари бунга мисол бўла олади. Шунингдек, Т. Ғойибов ҳам эртақларға драматург сифатида ижодий муносабат кўрсатиб, «Эртақлар оламида», «Ботир Вали», «Кичкина ўғри боланинг катта иши», «Сехрли олма», «Эгри ва тўғри» сингари эртақ-пьесалар яратди. Бу асарлар республика ёш томошабинлар ва кўғирчоқ театрлари репертуаридан мустаҳкам ўрин олди.

Баҳром Акбаров ҳам ўз эртақлари билан болалар эртақчилигини ривожлантириб келаётган ижодкорлардан биридир. Унинг «Жонзотлар кўшиғи», «Митти ботир», «Ғалати синов», «Куч бирликда» сингари эртақлари болалар орасида кенг тарқалган. Ижодкор уларни эртақ-достон деб кўрсатган. Дарҳақиқат, у ўз эртақлари мазмунини достонларнинг бадиий қурилишиға ўхшатиб, ҳам шеърӣ, ҳам насрий қисмларда ифода этган.

Умуман айтганда, ёзма эртақчиликда юзаға келган бундай қизғин ижодий фаолият ижодкорлар орасида адабий эртақ яратиш соҳасида маълум тажрибалар тўпланишиға олиб келди. Адиблар халқ эртақчилиғиға хос ижодий лаборатория сирларини пухта ўрганиб, эртақона сўзлаш ва тасвирлаш, ифодалаш, талқин қилиш услубини ўзлаштира бордилар. Айниқса, ўз эртақларини халқ тилиға яқинлаштиришға, содда ва бурро, самимий ва қочиримдор сўзлашға, доно фикр юритишға ҳаракат кучайди. Шунингдек, фольклорға хос тасвирий восита ва усуллардан унумли ва ўринли фойдаланишға интилиб, маълум натижаларға эришилди.

Эртақ жанрининг композицион қулайликлари – оммавийлиги болаларға атаб ёзиладиган асарлар учун ғоят мувофиқдир. Болалар адиблари бу ҳақиқатни чуқурроқ англай борганлари сари кўпроқ ижодий камолотға эришаётдилар. Улар халқ сюжетларига монанд сюжетлар ўйлаб топа бошладилар. Бундай тўқима адабий сюжетлар кўпинча ҳаёт воқелигини доимий кузатиш ва ундан озикланишнинг, шунингдек, бирор мақол ва матал, нақл, афсона ё ривоятнинг мазмунини воқеабанд тафсилот воситасида кичкинтойларға етказиш ниятининг натижаси бўлиб туғилади. Бу эса уларнинг халқ сюжетлари негизида ёзилган асарлардан фарқ қилувчи хослик белгиси саналади. Шу сабабли бундай асарлар жанр эътибориға кўра адабий эртақ, эртақ-достон (эртақ-поэма), адабий масал, адабий латифа, эртақ-топишмоқ ёки топшмоқ-эртақ, эртақ-нақл, эртақ-ривоят, эртақ-қисса, эртақ-роман тарзида аталди. Унутмаслик керакки, бундай адабий асарларда ҳам халқ эртақларига хос тасвирий восита ва усуллар: аллегория, фантазия, гипербола, антропоморфизм, шунингдек, тилдаги қатор анъанавий белгилар санъаткорнинг иктидор ва малакалари даражасида сақланади. Бу жиҳатдан, айниқса, адабий эртақларнинг болалар поэзияси ва прозасини тараққий эттиришдаги роли катта бўлди. Уларда, асосан, эртаққа хослик бўртиб туради. Шунинг учун улар гарчи «эртақ-қисса», «эртақ-роман» кўринишида қўшалок ном билан номланган эса-да, барибир эртақ сифатидаги хусусияти кўпроқ тан олиниб, қисса ёки романлар қаториға эмас, балки эртақ жанри қаториға киритилади. Уларнинг «эртақ-қисса», «эртақ-роман» кўринишида қўшалок номланиши эса икки мустақил, алоҳида-алоҳида жанрларға хос хусусиятларни ўзига сингдириб келганини ва орилик

ходиса сифатида шакланганини англатади, холос. Бунга Қодиржон Носировнинг «Лайлақларим менинг» ҳамда Шойим Бўтаевнинг «Уста ва чархпалак» эртақ-қиссаларини мисол қилиш мумкин. Агар шундан «Лайлақларим менинг» эртақ-қиссасига эътибор қаратилса, унинг эртақлар каби анъанавий зачин билан бошлангани кузатилади. Фақат бу зачин муаллиф ва эртақ тингловчи болаларнинг тилидан диалог кўринишида келтирилган:

– Бор эканда йўқ экан, оч эканда тўқ экан. Бўри бакавул экан...

Азизбек: Тулки ясавул экан.

Умида: Ғоз карнайчи экан, ўрдак сурнайчи экан.

Ризқивой: Қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан.

Шукрулло: Тошбақа тарозибон экан, курбақа ундан қарздор экан...

– Ўтган яқин замонда бир...

Шу тариқа муаллиф Оқилжон исмли туғилишдан ногирон бўлган бечора боланинг рухий изтиробларини, айниқса, соғлом болалар атрофида чопиб қувлашмачоқ ўйнаганда ичи эзилишини сўзлашга киришади. Оқилжонни маҳалладоши, ёши каттароқ бўлса-да, ақлсиз ва гердайган Ботир исмли бола «Оқил-шол», «Оқил-чўлоқ» дея нуқул мазах қилар экан. Бир куни шу бола лайлақларнинг инини бузаётганини кўриб, Оқилжон одамларни ўзи яхши кўрадиган лайлақларни кутқариш учун ёрдамга чақиради. У ногирон бўлса-да, лайлақларга ёрдам беришга уринади. Буни кўрган лайлақ сардори инсон тилига кириб, Оқилжонга миннатдорчилик билдириб, унга тарвуз уруғидай бир қора нарса ташлаб кетади. Қирқ кундан сўнг бу воқеа яна қайта такрорланади. Аммо Ботир ёмонлигини кўймай, рогатка отиб, она лайлақнинг ўлимига сабабчи бўлади. Она лайлақ дафн этилган тунда Оқилжон уни тушида кўради. Оқ доқа рўмол ўраб олган, бўйчан аёл унга: «Мен лайлақ она руҳи бўламан. Ботир исмли бола аслида ботир эмас, ҳақиқий ботир сен экансан» деб, унга ваъда қилинган шифобахш тарвуз уруғини бериб кетади. Уни ютган Оқилжон соғаяди ва мактабга бориб, «Президент совғаси»ни олишга муяссар бўлади. Хуллас, асар эртақлар каби мўъжиза талқинига эғалиги, ёвузлик устидан эзгуликнинг ғалабасини мадҳ этишга қаратилгани, яхшилик билан тугаши туфайли эртақка яқин турса, унда Оқилжон ҳаётининг ногиронликдан то соғайгунича бўлган маълум бир даврига оид бир неча эпизод танлаб олингани ва изчил баён этилгани, ҳаётининг воқеа-ҳодисалар камрови жиҳатидан сюжет ва композицияси романга нисбатан кичик ва содда, ҳикояга нисбатан каттароқ ва мураккаброқ баён шаклига эғалиги эса уни қиссага яқинлаштирган. Шу асосда муаллиф ўз асарининг эртақ ва қисса жанрлари оралиғида ёзилганини инобатга олиб, эртақ-қисса деб кўрсатган. Лекин барибир унда қиссадан кўра эртақлик хусусиятлари кўпроқ. Қолаверса, унда бевосита инсон ёрдамидан миннатдор бўлган лайлақнинг сирли тарвуз уруғини ҳадя қилиши ва бундан қаҳрамон ҳолатининг ўзгаришга учраши беихтиёр ўзбек халқининг машҳур эртақларидан бири «Олтин тарвуз» сюжетини ёдга солади.

Шойим Бўтаевнинг «Уста ва чархпалак» эртақ-қиссаси «Уста» ҳикоясидан бошланиб, «Чархпалак» ҳикоясигача давом эттирилиб, «Ва ниҳоят...» ҳикояси билан хулосаланади. Орада «Нарвон», «Айиқ одам», «Сухбат», «Фалокат», «Эрталаб», «Устага шаккоклик», «Бекорчилик», «Тўнгич Ҳасаннинг орзулари», «Савдогар», «Уста топди», «Муқаддас чашма ариғи», «Нарвонга иш чиқди», «Осмон узок, ер қаттиқ», «Миш-миш», «Савдогарникида», «Сир», «Сир очилди», «Хайрлашув» ҳикоялари келтирилган. Умуман айтганда, ушбу асарда инсон ва нарсаларнинг тақдири ҳақида сўз юритилгани уни эртақка ўхшатган бўлса, бир неча тақдирлар билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларнинг яхлит ҳолда берилиши натижасида сюжетнинг мураккаблаштирилгани, ҳажмнинг катталашгани уни қисса сифатида ҳам тавсия этишга олиб келган.

Ўзбек болалар адабиётида эртақ жанри стилизацияси даврий жиҳатдан уч босқичда кечгани аёнлашади. Булар:

1. XX асрнинг 20-30-йилларида эртақчилик.
2. XX асрнинг 50-80 йилларида эртақчилик.
3. XX асрнинг 90-йиллари охири ва Мустақиллик даврида эртақчилик.

XX асрнинг 20-30-йилларида адабий эртақ яратиш бир неча ижтимоий омиллар асосида мақсадли, ҳаёт тақозоси билан амалга оширилди. Аниқроғи, ўша даврда миллат болаларини саводли қилиш ниятида жон куйдириб, мактаблар очган ва улар учун дарсликларни ҳам ўзи яратган айрим шоирлар халқ ижодиёти жанрларининг услуби ва тили соддалигини, тарбиявий моҳияти кучлилигини инобатга олиб, улардан ижодий фойдаланишга, айрим намуналарини стилизация қилишга алоҳида эътибор қаратганлар.

XX асрнинг 50-80 йилларида ўзбек болалар шоир ва ёзувчиларининг эртақ жанрига, унинг шакл ва ифода усулларини ижодий ўзлаштиришга муносабати ва рағбати янада чуқурлашди. Шунинг учун давр ижодкорларининг эртақ соҳасидаги изланишлари анча самарали бўлди. Улар халқ эртақларининг бадиий қурилишига хос соддалик, табиатидаги халқчиллик ва миллийлик, ғоявий йўналишидаги ахлоқий-тарбиявий мазмундорликка путур етказмаган ҳолда замоний муносабатлар, талаблар доирасида турли ёшдаги болаларга мўлжаллаб ибратли эртақлар яратдилар.

XX асрнинг 90-йиллари охири ва Мустақиллик даврида эртақчилик. Бу даврда миллий мустақиллик шабадасининг эсиши фольклорнинг миллий қадрият сифатида улуғланишига олиб келди ва унга бўлган муносабатни яхшилади. Натижада фольклор сюжетларидан ижодий фойдаланиб адабий эртақлар ёзиш анъанаси янада кенгроқ давом эттирилди. Ҳатто бу жанрда болалар адабиётининг кўзга кўринган йирик вакиллари ҳам қалам тебратишга киришди. Масалан, таниқли болалар ёзувчиси Х.Тўхтабоевнинг «Донишманд бобо эртақлари» тўпламида тарихий ривоятлар, қисса ва ҳикоялар бугунги замон тилига мослаб, эртақ шаклида талқин қилинган. 23 та шундай эртақлар орасида адибнинг бевосита ўзи тўқиган янги эртақлар ҳам мавжуд. Уларнинг мазмуни жуда қисқа, ихчам шаклда, равон тилда баён этилган. Адибнинг «Қайдасан, болалигим» номли қиссалар, ҳикоялар, эртақлардан тузилган тўпламида «Ўзим ва ўқувчилар йикқан эртақлар» туркуми бўлиб, ундан 33 номдаги эртақ ўрин олган.

Ўзбек болалар адабиётидаги адабий эртақларни материал манбаларига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. *Ўзбек халқ эртақлари сюжети ижодий ўзлаштириши асосида ёзилган адабий эртақлар.* Бунга Дилфузахон Абдурахимованинг «Бургут –пат» эртаги мисол бўла олади. Ўзбек адабиётида яратилган адабий эртақлар орасидан стилизация характеридаги фольклоризм сифатида намоён бўлувчи бундай эртақ намуналарни кўплаб мисол келтириш мумкин.

2. *Жаҳон эртақлари сюжетида ижодий фойдаланиши асосида ёзилган адабий эртақлар.* Бунга Султон Жўранинг тожик халқ эртаги асосида ёзган «Зангори гилам», Э. Раҳимнинг турк халқ эртагидан фойдаланиб ижод қилган «Энг катта бойлик» ва ҳоказо каби эртақларини мисол қилиш мумкин.

Баъзи адиблар ўз асарларини эртақ жанри стилизацияси асосида эмас, балки эртақ образ ё мотивлари стилизацияси орқали яратганлар. Масалан, Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» пьесаси, Чўлпоннинг «Ёрқиной» драмаси халқнинг шу номдаги эртақлари образ ва мотивлари доирасида ёзилган. Шу сабабли бу драматик асарлар гарчи эртақ асосида яратилган бўлса-да, адабий эртақ саналмайди. Демак, эртақ шакли ва услубида яратилмаган асарлар адабий эртақ бўлолмайди. Балки шоир ва ёзувчилар томонидан халқ эртақлари сюжетида фойдаланиб, қайта ижод қилинган, халқ эртақлари анъанаси асосида шеърӣ, насрий ё драматик кўринишда янгидан яратилган ёзма бадиий асар типи адабий эртақ сифатида қаралади. Шу жиҳатдан қаралса, «Ўзбек адабий эртақлари» тўпламидан ўрин олган барча эртақларни адабий эртақ деб бўлмаслиги аёнлашади.

Адабий эртақларнинг яратилишига, одатда, қуйидагилар сабаб бўлади:

1. Эртақка хос баён услуби ёзувчига ўз фикрини ўқувчиларга тез ва осон, қулай етказишга имкон беради.

2. Эртақ халқ учун яқин жанр бўлганлиги сабабли ўқувчилар ҳам адабий эртақ жанрида яратилган асарнинг ғоясини тез илғайдилар.

3. Давр воқелигини ташқаридан туриб таҳлил этишга, унга танқидий муносабат билдиришга имкон яратади. Чунки эртақларда, асосан, ўтмиш давр воқеалари, яъни эртанги кун – бурунги, илгариги вақт воқеа-ҳодисалари ҳамда келажакда кутилиши мумкин бўлган воқеликлар баёни фантастик, хаёлий уйдирма асосида баён қилиниши имконияти мавжуд.

4. Маълум бир ижтимоий вазиятда яшаётган ижодкор ўз даврида юз бераётган ижтимоий-сиёсий воқеа-ҳодисаларни очиқ-ошқора айтолмаганда, давр тақозосига кўра эртақ сюжетида мурожаат қилишга мажбур бўлади.

5. Эртақ воқеалари баёни берилаётган синтактик қурилмаларнинг кесими, асосан, ўтган замон эшитилганлик феълди бўлади. Шунинг учун адабий эртақ муаллифи ёзаётган гаплар гарчи шу замонга тегишли бўлса-да, бир қарашда гўё ўтмишга дахлдордек тасаввур уйғотади.

Хулоса. Адабий эртақларнинг халқ эртақларидан асосий фарқи кўпинча уларнинг шеърӣ шаклда яратилишидир. Бироқ уларнинг насрий ва драматик кўринишда яратилган намуналари ҳам мавжуд. Адабий эртақлар фольклордан ўрганишнинг ўзига хос шаклидир. Унда мавжуд халқ эртагига кўр-кўрона эмас, балки янги ғоявий-эстетик идеал нуқтаи назаридан ёндашилади. Хуллас, болалар ижодкорларининг кўпчилиги эртақ жанри стилизациясига аҳамият қаратишининг асосий сабаби

шундаки, образлар танлаш учун эртак анча эркинрокдир. Бундай қилиш асарга ҳаёт кўринишларини кенгрок қамраб олишга ва ҳатто мавҳум нарсаларни ҳам символлар воситасида кўрсата олиш имкониятини беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Сафаров О., Баракаев Р., Жамилова Б. *Болалар адабиёти. Бухоро, Дурдона нашриёти, 2019. – Б.173.*
2. Бекназаров Қ. *Ўзбек халқ машиий эртаклари (ўрганилиши, таснифи, поэтикаси): Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 24б.*
3. Akbarov Bahrom. *G`alati sinov. – Toshkent: «O`zbekiston» NMIU, 2018. – 120 b.*
4. То`хтабойев Х. *Qaydasan, bolaligim: qissalar, hikoyalar, ertaklar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 178-220.*
5. *Жаҳон халқлари эртаклари. Ўн жилдлик. Ўзбек адабий-фантастик эртаклари. 2-жилд. Семурғ. – Тошкент: Мерос, 1993. – 288 б.*